

או במקבצים של מערות מפלט, באזורים שונים בשטח המדובר; השער השמיני עוסק בממצאי המערות וחיבתם; השער התשיעי – במערות מפלט במערב הרי יהודה; והשער העשירי – בממצאים נוספים הקשורים במערות. חלקים מן הקובץ, הן מן המבואות והן מן השערים, ראו אור בשנים האחרונות (לרוב בשפה העברית) בכתבי-עת (מחקרי יהודה ושומרון, 'מגילות', 'חידושים בחקר ירושלים', 'אריאל', 'קדמוניות', 'קתדרה' ועוד), ולא תמיד טרחו המחברים לציין זאת. עם

אורן טל

חידושים בחקר מרד בר כוכבא

חנן אשל ורועי פורת, מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, קובץ שני, ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ומרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, תש"ע, x + 554 + xii עמ'

הדרך שלפנינו הוא קובץ שני של מחקרים על 'מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא'; הקובץ הראשון בכותרת זו, מאת חנן אשל ורוד עמית, ראה אור בשנת תשנ"ט. בקובץ שלפנינו תוצאות סקר שנמשך כארבע שנים, ושנבחנו בו עשרה מכלולים נוספים של מערות מפלט מימי בר כוכבא, במצוק ההעתיקים הצופה על ים המלח, בשטח שבין ואדי מרבעאת לעין-גדי, שטח שהיה בשליטת הממלכה הירדנית עד שנת 1967. חלק ניכר מבסיס הנתונים שבכרך שלפנינו מקורו בעבודת הגמר לתואר מוסמך של רועי פורת, שהושלמה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשס"ו. רבות מן המערות בשטח הנדון נסקרו ופורסמו בעבר במסגרות שונות, אולם תוצאות הסקר (והחפירות) שלפנינו מספקות תמונה עדכנית, מורחבת וברוח המחקר המודרני. לקובץ שני פרקי מבוא ועשרה שערים; שבעה מהם עוסקים במערות מפלט,

זאת יש בספר מידע חדש שתורם רבות להבנתנו את היקף המרד, את תפוצתו הגאוגרפית-המרחבית ואת תרבותו החומרית לגווניה.

בפרק המבוא הראשון סיכם אשל את המחקר על מערות המפלט במדבר יהודה ובהרי יהודה והציג באופן תמציתי את שערי הספר. מפה 1, שמלווה את המבוא, ולצדה טבלאות 1 ו-2, שבהן מידע ביבליוגרפי, משקפות הלכה למעשה את היקף התופעה כפי שנסקרה ותועדה עד כה. פרק המבוא השני, פרי עטו של פורת, עוסק בתנאים הפיזיים באזור שבין עין-גדי לקומראן ובמערך הדרכים באזור זה כמקשר בין תנאים פיזיים קיצוניים לאירועים היסטוריים קיצוניים – קרי דיכוי המרד. עם זאת מטבעות וממצאים אחרים מראים כי באזור הסקר התקיימה בתקופות שונות פעילות אנושית שלא בהכרח הייתה קשורה לאירועים קיצוניים; הממצאים מאזור הסקר, כמו ממצאים מאזורים אחרים במדבר יהודה, מלמדים כי קבוצות שונות פעלו בתקופות שונות באזורי ספר אלה.

בשער הראשון נדונות מערות המפלט באזור נחל קדרון תחתון, מערת חג המולד ומערות המטבע. הממצא ממערות אלה (חרסים, שברי כלי זכוכית וחפצי מתכת) ובמיוחד טיפוס מטבע שיוחס לימי אגריפס הראשון ('שנה 6'), מטבע

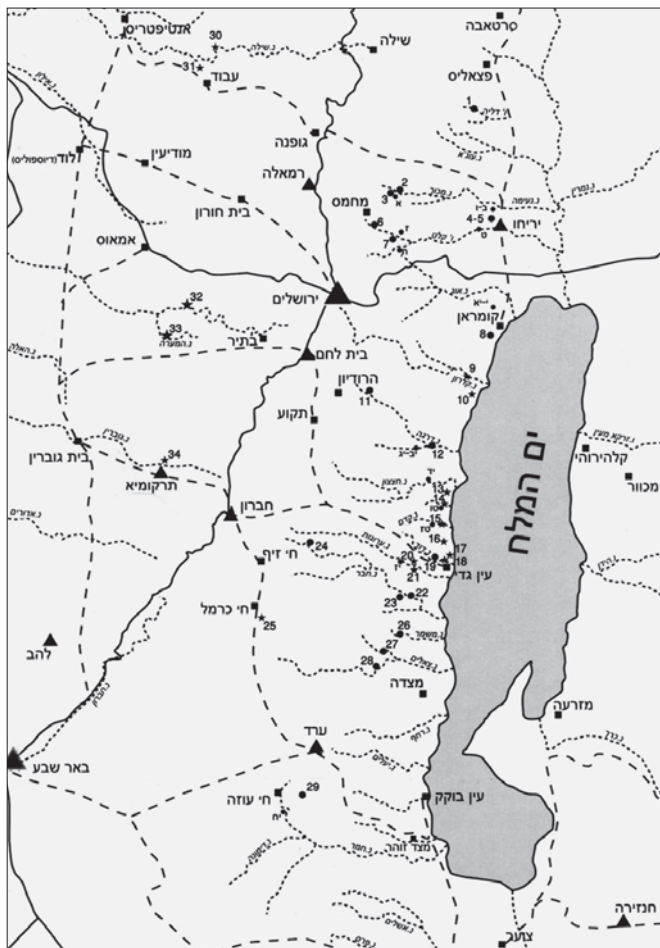
שנמצא במכלולים רבים מימי מרד החורבן (המרד הגדול), מוכיחים לדעת המחברים שהמערות שימשו למפלט כבר אז. אולם קשה לקבל את ההנחה שטיפוס מטבע המתוארך לשנת 41/2 לסה"נ מעיד על שימוש בימי מרד החורבן מבלי לייחס את הטיפוס לימי אגריפס השני.¹

השער השני עוסק במערת הדינר, שהמחברים סבורים לאור מיקומה, גודלה, הגישה הנוחה אליה והממצא שהתגלה בה, כי שימשה לתצפית של לוחמי מרד בר כוכבא. השער השלישי נושא מערות הרומח – מקבץ של מערות מפלט – ומערת החרסים, מערות שהשתמשו בהן בעיקר בימי מרד בר כוכבא. בשער זה נכלל פרק על שרידי מזון (תפריט המורדים) במערות הרומח פרי עטם של אורית שמחוני ומרדכי א' כסלו; מסקנתם בדבר חורף גשום למדי, הנשענת על שני מטבעות בלתי מתוארכים שיוחסו על פי רוב לשנה השלישית או הרביעית למרד, יכולה אולי להסביר את עמידותה של האוכלוסייה היהודית בימי המרד (מסקנה זו חוזרת בפרקים הארכאובוטניים בשער השישי והשביעי).

בשער הרביעי נדונים השרידים ממערת סלודורה, שנחשף בה ממצא מועט מימי המרד, וממערות התאנים. נוסף על המחקר החדש של

1 לונקוויסט (בעקבות הצעה של ש' קדר) ייחס את טיפוס המטבע המדובר (שבפניו סוּכך מלכותי והכתובת ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΓΡΙΠΠΑ, ובגבו שלוש שיבולים והנוסח ΛϚ, 'שנה 6') לאגריפס השני ולשנת 66/7 לסה"נ, וזאת משיקולים שונים – פלאוגרפיים, איקונוגרפיים, עריכיים, כרונולוגיים וסטטיסטיים. הוא הסביר את הטביעה כתרומה ממלכתית לערי החוף עם פרוץ המרד. ראו: K. Lönnqvist, 'A Re-Attribution of the King Herod Agrippa 1 "Year 6" Issue: The Canopy and Three Ears of Corn', *LA*, 47 (1997), pp. 429–440. עם זאת לונקוויסט לא הסביר לאיזו לוח שנה מכון הציון 'שנה 6' בטביעתו של אגריפס השני (הכתרתו למלך או סיפוח שטחים נוספים לממלכתו בשנה 60/1 לסה"נ הן שתי אפשרויות שהוצעו בעבר בהקשר אחר. ראו: A. Kushnir-Stein, 'The Coins of

(Agrippa II', *SCI*, 21 [2002], pp. 129–130 זה כדאי לציין מטבע נוסף מאותו הטיפוס שהתגלה במבצע מגילה בקשר ישיר למרד החורבן. ראו: D.T. Ariel, 'The Coins from the Surveys and Excavations of Caves in the Northern Judean Desert', *Atiqot* 41 (2002), p. 295, n. 10, table 6 לאחרונה פורסמו טענות נגד ייחוס המטבע לאגריפס השני, והן התבססו על הרכבו הכימי ועל מתאר האסימון. ראו: M.S. Epstein et al., 'Chemical Attribution of Corroded Coins Using X-ray Fluorescence and Lead Isotope Ratios: A Case Study from First Century Judaea', *Applied Spectroscopy*, 64 (2010), pp. 384–390; אך עדיין אין באלה להסביר את שכירתו הגבוהה של הטיפוס באתרים ארכאולוגיים ביהודה שמילאו תפקיד במרד הגדול.



מפת תפוצה של מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא. מערות המפלט הנדונות בספר מסומנות בכוכב

המחברים סבורים כי הפליטים שישבו בה היו תושבי עין-גדי הסמוכה. השער השביעי נושא מערות מפלט במצוקי נחל ערוגות. לדעת המחברים מאפייניהן – המיקום, הגישה והגודל – ומעט הממצאים מהן מוכיחים כי שימשו גם בימי מרד בר כוכבא. בין הממצאים שיוחסו לאחת המערות בנחל ערוגות שלושה קטעים (על קלף) של ספר ויקרא (כג, לח-מא) וקטע נוסף בלתי מופענח ששויך אליהם – כל הקטעים הללו נרכשו מידי שודדים. השער השמיני, החשוב בשערי הקובץ, מציע סינתזה של הממצאים שנמצאו במערות המפלט

המחברים הובא בשער זה יומן החפירות של פסח בר-אדון במערת סלודורה. אף שלא נמצאו במערה זו ובמערות התאנים מטבעות מימי המרד, לדעת המחברים די בממצא החרס והמתכת לקבוע כי המערות שימשו בימי מרד בר כוכבא.

השער החמישי עוסק במערות צבר, שלצד ממצאים מימי מרד בר כוכבא התגלו בהן ממצאים משלהי ימי הבית השני ומן התקופה הרומית והביזנטית – כנראה השתמשו בהן בכל התקופות הללו בגלל סמיכותן למקור מים ולשדות שלחין. ראוי לציון מטמון של תשעה מטבעות כסף (מן השנים 75-135 לסה"נ) שנטמן באחת המערות בשלהי ימי מרד בר כוכבא – זהו אחד מששת המטמונים הקשורים במרד בר כוכבא שהתגלו בחפירות ארכאולוגיות סדורות בארץ-ישראל (שני מטמונים של מטבעות ברונזה מימי המרד פורסמו בעבר [כ-800 מטבעות מהרודיון ו-22 מחורבת צלית]² ושלושה מטמונים של מטבעות ממערת התאומים נדונים בשער התשיעי [83 מטבעות כסף – מטמון A; 10 מטבעות כסף וברונזה – מטמון B; 24 מטבעות זהב, כסף וברונזה – מטמון C]). נוסף על מטמונים אלה התגלו עשרות מטבעות יחידים מימי המרד בחפירות ארכאולוגיות סדורות או באקראי, ומאות רבות של מטבעות הגיעו לשוק העתיקות.

בשער השישי המחברים מציגים את מערת הר ישי, אחת המערות העשירות בממצאים. בחפירות שנעשו במערה זו נמצאו פפירוסים (שטרי רכש או הלוואה) ופרגמנטים של פפירוסים, שכולם כתובים יוונית, חצים (עשויים קנים) וראשי חצים, כלי חרס וזכוכית רבים, חפצי מתכת ואבן וסלי נצרים. על סמך התעודות שנמצאו במערה

2 על הרודיון ראו: A. Spijkerman, *Herodian*, III: *Catalogo delle monete*, Jerusalem 1972; על חורבת צלית ראו: G. Bijovsky, 'The Coins from Horbat Zalit', *Atiqot*, 39 (2000), pp. 155-189

מרד בר-כוכבא', פרי עטו של פורת, הוא החשוב מבין פרקי השער והקובץ כולו, שכן זהו סיכום של היבטים שונים שלא תמיד הובאו לכלל דיון בפרקים שבשבעת השערים הראשונים שבקובץ. פורת מנתח את אופיין של מערות המפלט, שהיו מערות גדולות, רחוקות מיישוב ועל פי רוב קשות לגישה, ואת אופי הפעילות בהן – קרי הספקת המים כתכתיב למשך השהייה במערה, המוצא המגוון של הפליטים ומספרם, שנע ככל הנראה בין עשרות רבות ליחידים במערות המפלט השונות; הוא סוקר את מהלך המאורעות בסופו של המרד: חידרת הצבא הרומי למדבר יהודה, השתלטותו על עמדות הכוח של המורדים וכיתורן וכיבושן של מערות המפלט; הוא אף מפרט את השיקולים הכרונולוגיים לקביעת ראשית השהייה במערות המפלט – הממצא האפיגרפי, קרי קטעי מגילות התורה ששרדו, המצביעים על האביב של שנת 135 מחד גיסא, והממצא הארכאולוגי-בוטני, קרי זמן הבשלת פירות הבר שנלקטו בידי המורדים – הקיץ של שנת 135 מאידך גיסא; הוא מציג את המערך ההתקפי של כוחות הצבא הרומי – כמות החיילים, האסטרטגיה של דיכוי המרד ומערך הדרכים – ומנגד את פעילות המורדים, שהתכנסו במערות המפלט ויצאו מהן למתקפות פתע; ולבסוף הוא בוחן את גורל הפליטים – היעדר עצמות אדם מאפשר את ההנחה שמרביתם לא מצאו את מותם במערות.

השער התשיעי עניינו מערות מפלט בהרי יהודה: טור-צפא במערב הר חברון ומערת התאומים במערב הרי ירושלים, שכבר פורסמו בעבר; ומנגד מערות במצוקי ערק-עיסמאין שבנחל שורק, מערת עבוד שבמערב הרי בית-אל ומערת מפלט נוספת במצוקי בטן-א-ג'מיע שבנחל שילה, שזה פרסומן הראשון.

בשער העשירי המחברים דנים בממצאים שקשורים במרד בר כוכבא אך לא נמצאו בסקר

כמכלולים בעלי קווים משותפים. הפרק הראשון, פרי עטו של גיא ד' שטיבל, עוסק בציוד צבאי מימי מרד בר כוכבא במערות מדבר יהודה, והמדובר בכל הממצאים המוכרים לנו ולא רק באלו שהתגלו במסגרת הסקר. שטיבל מציג רשימה של הממצאים על פי אתרים ואף עושה ניסיון מבורך להבדיל בין כלי נשק ששימשו את הצבא הרומי לבין כלי נשק ששימשו את המורדים. הפרק השני, פרי עטו של יוסי ברוכי, מסכם בדומה את מציאת שרידי המגילות המקראיות שנחשפו במערות המפלט במדבר יהודה. אין לערער על מסקנתו המרכזית של ברוכי כי כמעט כל המגילות כללו את כל התורה (החומש) ותאמו את התקנים ההלכתיים שנוכחים במקורות תנאיים ואמוראיים. אולם מסקנתו כי התאריך האחרון שבו קראו במגילה היה בטווח של חודשיים לפני חג הפסח ואחריו, אינה מחויבת המציאות. ברוכי מגיע למסקנה זו על סמך הקטעים ששרדו, וזאת בהנחה שהיריעה החיצונית (ה'פתוחה') היא בעלת סיכויי ההשמרה, ולפיכך משקפת את הפרשה או הפרשות האחרונות שבהן קראו. בפרק השלישי פורת מנסה להתחקות אחר המהגרים – ליתר דיוק הפליטים – בנאות המדבר של עין-גדי. הוא מציג לראות באתר מערות צבר ובאתר התאים שמצפון לנחל ערוגות (שזוהה על ידי חופרו, יזהר הירשפלד המנוח, כאתר איסי³) אתרים של מהגרים יהודים שעזבו את יישוביהם בעבר הירדן המזרחי ובהרי יהודה במהלך מרד בר כוכבא עקב המצב המדיני והשתקעו באזור עין-גדי, ויש להצעה זו תימוכין בעדויות שבכתב מימי המרד, ממערת האיגרות. הפרק הסוגר את השער השמיני, 'האזור שבין עין-גדי לקומראן בסופו של

3 Y. Hirschfeld, 'The Essene Site (Area H)', idem, *En-Gedi Excavations, II: Final Report (1996-2002)*, Jerusalem 2007, pp. 132-156

ביבליוגרפית משותפת לכל פרקי הקובץ הייתה מונעת הפניות חוזרות ונשנות, ומפתח נושאים היה תורם רבות לקובץ ולחיפוש בו. כמו כן טבלה מסכמת של תקופות השימוש במערות השונות הייתה מועילה לחוקרים ולסטודנטים המתעניינים בנושא. עם זאת אין בכל האמור להמעיט מתרומתו החשובה של הקובץ ומאיכותו המדעית הגבוהה. פטירתו בטרם עת של חנן אשל, שזוהה בשנים האחרונות עם חקר מערות המפלטה, המגילות והיישוב היהודי בשלהי ימי הבית השני ובין המרירות, היא אבדה גדולה ומצערת לעולם האקדמי – ניתן למצוא נחמה בעובדה שחנן זכה לראות את פרסום פרי עמלו, ושעם שותפיו לכתיבת הספר נמנים חוקרים צעירים ומוכשרים שלמדו מתבונתו ומכישוריו וממשיכים את דרכו המדעית. יהי זכרו ברוך.

שערכו; רובם כבר פורסמו בעבר, ובהם דינאר כסף מדרום הר חברון, שטר חוב עברי מוואדי מרבעאת ושטר נוסף מ'שנת ארבע לחורבן בית ישראל' שנתפס על ידי רשות העתיקות. חולשתו העיקרית של הספר דווקא בשערו השמיני החשוב, שנדונים בו כאמור ממצאי המערות וחשיבותם; לצד הסיכומים על הציור צבאי, המגילות המקראיות ומהלכי המרד, כדאי היה לשלב סינתזות נוספות על כלי החרס שנחשפו,⁴ כלי הזכוכית,⁵ הטביעה המנהלית⁶ ועוד. בספר משולבים איורים רבים, ובהם תמונות צבע ושחור-לבן, תכניות וחתיכים, וכן יש בו לוחות ממצא ומראי מקום ביבליוגרפיים. עריכתו טובה לרוב אך פעמים רבות נתקלתי בחוסר שיטתיות בשמות ממוקפים ובאי דיוקים בתיאור המטבעות, שהופיעו לעתים בסדר כרונולוגי תמוה. רשימה

בתקופה הרומית הקדומה: מפומפיוס להדריאנוס (63 לפסה"נ - 137 לסה"נ), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009, במיוחד עמ' 363-379, לוחות 5.7, 6.7.

יש בעשרות המטבעות שנחשפו בסקר להעשיר את ידיעותינו על הטביעה המנהלית – אף שלמרבית הטיפוסים נמצאו הקבלות בטיפוסים המופיעים בעבודתו הקנונית של מילדנברג. ראו: L. Mildeberg, *The Coinage of the Bar-Kokhba War*, Arrau, Frankfurt a.M. & Salzburg 1984. יש מקום לדיון מחודש בתתי-טיפוסים חדשים וביחס בין מספרי הרושמות למספרי המטבעות שנטבעו מהן, ממכלולים ארכאולוגיים משוככים היטב, מעבר לעבודות על פרישת המטבעות כעדות לתחומי המרד (כפי שהראו אשל וב' זיסו בשורה של מאמרים שמצוטטים בקובץ) ועל מהות המטמונים וחשיבותם.

4 כבר נכתב בעבר על קיומה של תרבות קרמית יהודאית באתרי מרד בר כוכבא, ויש בקובץ הנוכחי להעשיר את ידיעותינו בתחום זה. השוו למשל: ע' קלוונר, 'כלי חרס וחפצים אחרים במערכות-מסתור', הנ"ל ו' טפר, מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב 1987, עמ' M. Fischer & O. Tal, 'Pottery', M. Fischer, 338-360 M. Gichon & O. Tal, *En Boqeq: Excavations in as Oasis on the Dead Sea, II: The Officina: An Early Roman Building on the Dead Sea Shore*, Mainz 2000, pp. 42-43

5 למכלולי כלי הזכוכית מאתרים ארכאולוגיים ששימשו בימי מרד בר כוכבא, בדומה למכלולי כלי החרס, קווים משותפים המאפשרים להניח את קיומה של תרבות חומרית אחידה, וסיכום של ממצאי הסקר בתחום זה היה מחדד את הנושא. השוו למשל: ר"א ג'קסון-טל, 'כלי זכוכית ממכלולים מתוארכים היטב בארץ-ישראל